

**"GÜLÜSTANI-İRƏM" ƏSƏRİNDƏ
TARİX KİTABLARININ ƏHƏMİYYƏTİ BARƏDƏ**

Knyaz ASLAN

Bakı Dövlət Universiteti

Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi kafedrasının müdiri,

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

"Qızıl Qələm" mükafatı laureatı

knyazaslan@mail.ru

XIX əsrin I yarısında Azərbaycanda maarifçilik ideyalarının inkişafında mühüm xidmətləri olan Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi (1794-1847) ensiklopedik biliyə malik istedadlı alim, mütəfəkkir və şair kimi məşhurdur. Xalqımızın ictimai və mədəni inkişafı tarixində özünəməxsus yer tutan Abbasqulu ağa Bakıxanov qiymətli elmi və bədii əsərləri ilə Azərbaycan, eləcə də Yaxın Şərq elminə bir sıra əvəzci yeniliklər gətirmişdir. "Qanuni-Qüdsi", "Kəşfül-qəraib" ("Qəribə kəşflər"), "Əsrarül-mələkut" ("Göy cisimlərinin sirləri"), "Gülüstani-İrəm", "Təhziübül-əxlaq" ("Əxlaqın təmizlənməsi"), "Eynül-mizan" ("Tərəzi gözü"), "Kitabi-nəsihət" ("Nəsihətnamə"), "Riyazül-qüds", ("Pak bağı"), "Kitabi-Əsgəriyyə", "Miratül-cəmal" ("Gözəlliyin güzgüsü"), "Mişkatül-ənvar" ("Nurlar mənbəyi") kimi əsərləri ilə böyük alimdir. Dil, coğrafiya, tarix, astronomiya, məntiq, psixologiya və digər elmlərə aid əsərləri onun hərtərəfli bir alim olduğunu təsdiqləyir.

A.Bakıxanov "Gülüstani-İrəm" əsərində özü haqqında belə yazır: "Məni 7 yaşından oxumağa qoydular, lakin vəziyyətin qarışıqlığı və müharibələr nəticəsində olan dəyişikliklər, məqsədin lazımı qədər əldə edilməsinə mane oldu. 10 il içərisində farsca azacıq savaddan başqa heç bir şey qazanmadım. Bundan sonra Qubada 10 il ərəb dili və sair fənləri təhsil etməklə məşğul oldum. Vəsaitin azlığı və sair maneə və əngəllərə baxmayaraq, mən yenə bir qədər təhsil almağa müvəffəq olmuşdum. Bu zaman Qafqaz ordusu və vilayətlərinin fərmanfərnması (baş komandanı) general Yermolov (*A.P.Yermolov – K.A.*) hicri 1235-ci (=1820) ildə məni dəvət edib dövləti vəzifələrdə işə təyin etdi. Tiflisdə rus dili və yazısını öyrəndim, bu dilə tərcümə edilmiş kitablar vasitəsilə cürbəcür elmlər və müxtəlif tayfaların əhvalı ilə tanış oldum. Vəzifə işləri ilə əlaqədar olaraq və bu dövlət böyüklərinin hüzurunda olmaq münasibəti ilə Şirvan, Ermənistan, Dağıstan, Çərkəzistan və Gürcüstan vilayətlərinin bir çox yerlərini dolandım. Anadolu və Azərbaycan şəhərlərinə də gedib böyük şəxslər və əhəlinin müxtəlif təbəqələrinə mənsub adamlarla görüşdüm. İran və Rum (Osmanlı) dövlətləri ilə olan müharibə və barışıq işlərində rus əsgərlərinin fərmanfərnması (baş komandanı) böyük əmir

Paskeviçin yaxın adamlarından biri oldum. Hicri 1248-ci (=1833) ildə səyahət qəsdilə səfərə çıxıb iki il Don ölkəsini, Malorossiyanı, Velikorossiyanı, Lifliyanı, Litvanı və Lehistanı (Polşanı) gəzdim. Avropa ölkələrinin təcrübəli dövlət adamları, məşhur alimləri və bilici sənətkarları ilə görüşdüm. Bir çox qəribə işlər və sayısız təəccüblü əsərlər gördüm. Hər bir ölkədə, hər bir işdə bilik və təcrübəmi artırdım. Get-gedə cəhalətim azaldı. Yavaş-yavaş xəyalat və təsəvvüratımı puçluğu aydınlaşdı və gördüm ki, dünyanın yüksək mənsəbləri çox alçaqdır və bizim əziz saydığımız tədbirlər bir sərxoşun ağıl sınamasına bənzər; çünki mal və dövlət hər halda puç olacaq, ixtiyar və iqtidar əldən gedəcəkdir" [3, 252-253].

1841-ci ildə A.Bakıxanov uzun illər çəkdiyi zəhmətin və apardığı ciddi tədqiqatın məhsulu olan məşhur "Gülüstani-İrəm" əsərini başa çatdırır.

Məlum olduğu kimi, A.Bakıxanov həmcə ən böyük elmi əsəri olan "Gülüstani-İrəm"i farsca yazmış, sonralar onu rus dilinə tərcümə etməyə başlamışdır. Əsərin rus dilinə tərcüməsi və nəşri uğrunda çalışması ilə əlaqədar olaraq o, tez-tez Tiflisə gedir, fasilələrlə həmin şəhərdə yaşayır.

A.Bakıxanov 1844-cü ildə "Gülüstani-İrəm" əsərinin rusçaya tərcüməsini tamamladıqdan sonra onu çap olunmaq üçün çar I Nikolaya göndərir. Əsər imperator tərəfindən qəbul olunaraq baxılmaq üçün Peterburq Elmlər Akademiyasına verilir. Alimlər bu əsərin həm zəif cəhətlərini göstərir, həm də elmi əhəmiyyətini qeyd edirlər. "Gülüstani-İrəm" akademiklərin bu mülahizələri ilə bərabər əvvəlcə Rusiya Maarif Nazirliyinə, sonra Hərbi Nazirliyə, oradan da Qafqaz Komitəsi İdarəsinə, canişin Vorontsova göndərilir. Bir ildən artıq müxtəlif idarələrdə dolaşan, əldən-ələ keçən, lakin çap olunmayan əsərə hökumət başçılarının sonsuz laqeydliyi müəllifi ruhdan salır.

"Gülüstani-İrəm" əsərinin rusçaya tərcüməsinin bəzi hissələri birinci dəfə 1846 və 1848-ci illərdə Tiflisdə "Qafqaz" qəzetində çap olunmuşdur. Əsər rus dilində tam şəkildə yalnız Sovet hakimiyyəti dövründə – 1926-cı ildə "Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti" tərəfindən Bakıda nəşr edilmişdir. Lakin əsərin bu çapında bəzi dəyişikliklərə və bir çox nöqsanlara yol verilmiş, xüsusilə coğrafi və şəxsi adları düzgün qeyd edilməmişdir.

"Gülüstani-İrəm" əsərini Azərbaycan dilinə tam şəkildə ilk dəfə M.Əsgərli hicri 1260-cı (=1844) ildə yazılmış bir nüsxədən tərcümə etmişdir. Həmin tərcümə M.Şəriflinin ön sözü, Ə.Ələsgərzadənin redaktorluğu ilə 1951-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Redaksiya-Nəşriyyat Şurasının qərarı ilə Tarix və Fəlsəfə İnstitutu tərəfindən çap edilmişdir. Qalın cildde, nəfis şəkildə, 3000 nüsxə tirajla işıq üzü görün 256 səhifəlik bu əsər Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatının qıfı ilə "Qızıl Şərq" mətbəəsində çap olunmuşdur. Əsərdən tarixi əhəmiyyəti olmayan və mətni ağırlaşdıran bəzi hissələr çıxarılaraq nöqtələrlə əvəz edilmişdir.

"Gülüstani-İrəm" əsərinin bu günə qədər çap olunmamış farsca mətni

müxtəlif əlyazmalar şəklində bizə gəlib çatmışdır. Ayrı-ayrı katiblər tərəfindən müxtəlif tarixlərdə yazılmış bu əlyazmalar arasında bir çox fərq vardır. Buna görə də "Gülüstani-İrəm" redaktə edilərkən yenidən yoxlanılmış, 1844-cü ildə Tiflisdə, 1862-ci ildə Salyanda, 1867-ci ildə Qubada, 1879-80-ci ildə Dağıstanda yazılmış əlyazmaları, eləcə də A.Bakıxanovun xüsusi kitabxanasına məxsus bir nüsxə ilə də müqayisə olunmuşdur. Qeyd edək ki, istifadə edilən bu əlyazmaların hamısı hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əlyazmaları şöbəsində saxlanılır.

"Gülüstani-İrəm" əsərinin Azərbaycan dilində olan 1951-ci il nəşri 2000-ci ildə cüzi ixtisarla Bakıda "Minarə" nəşriyyatı tərəfindən Hacı Əli Dərgah oğlu İbrahimovun buraxılışa məsulluğu ilə latın qrafikasında təkrar nəşr edilmişdir.

2010-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi M.F.Axundov adına Milli Kitabxana ilə birlikdə "Bərpanəşr" seriyasından "Gülüstani-İrəm" əsərinin Azərbaycan dilində olan 1951-ci il nəşrini Bakıda "Xatun Plyus" nəşriyyatının mətbəəsində V.Bəhmənlinin buraxılışa məsulluğu ilə latın qrafikasında 302 səhifə həcmində 500 nüsxə tirajla yenidən nəşr etdirmişdir.

Bu da tədqirəlayıq faktıdır ki, Azərbaycan şairi, filosofu və tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm" əsəri 2010-cu ildə ilk dəfə ingilis dilinə tərcümə olunaraq çap edilmişdir. Əsəri ingilis dilinə Villem Flur və Həsən Cavadi tərcümə etmişlər. Kitab A.Bakıxanovun həyat və yaradıcılığı haqda geniş tədqimatla başlayır. "Gülüstani-İrəm" in ingilis dilinə tərcüməsi dünyada kitab satışı üzrə ən böyük on-line şəbəkə olan "Amazon" da da satılır. Əslən Təbrizdən olan Həsən Cavadi ingilis və fars dilləri mütəxəssisidir. O, Kembriç Universitetində ingilis dili üzrə doktorluq dərəcəsi almışdır. Tərcüməçilik fəaliyyəti ilə məşğul olan H.Cavadi Mirzə Fətəli Axundovun bəzi əsərlərini də ingilis dilinə çevirmişdir.

Kitabşünaslıq baxımından maraq kəsb etdiyinə görə A.Bakıxanovun əsərin yazılma tarixi, adı və quruluşu ilə bağlı qeydlərini burada olduğu kimi verməyi məqsəduyğun hesab edirik. Müəllif müqəddimədə yazır:

"Kitabı bir müqəddəmə, beş fəsil və bir nəticəyə böldüm.

Müəllifindir:

Bu əsər bir tarix kitabı olaraq tanındı, ... hiyətətarix (1257=1841/2) sözü onun təlif tarixi oldu.

Onun adını "Gülüstani-İrəm" qoydum.

Məzmununa mütəbiiq ad verdim.

M ü ç ə d d ə m ə - Şirvan və Dağıstan vilayətlərinin hüddü və ərazisi, adlanmalarının səbəbi, əhalisinin mənşəi, dilləri və dinləri haqqında.

B i r i n c i f ə s i l - İslam dövlətinin zühurundan ərəb qoşununun gəlməsinə qədər Şirvan və Dağıstan ölkələrində baş verən qədim hadisələr

haqqında.

İ k i n c i f ə s i l - ərəb ordusunun gəlməsindən başlayaraq moğolların istilasına qədər.

Ü ç ü n c ü f ə s i l - moğol istilasından Səfəvilərin zühuruna qədər və Şirvanşahlar sülaləsinin səltənəti dövrü.

D ö r d ü n c ü f ə s i l - Səfəvilərin zühurundan Nadir şahın vəfatına qədər.

B e ş i n c i f ə s i l - Nadir şahın vəfatından «Gülüstani» adlı yerdə Rusiya-İran dövlətləri arasında bağlanan sülh müahidəsi zamanına qədər.

N ə t i c ə - Şirvan vilayətində və onunla qonşu olan yerlərdə təlifət sahibi və ya başqa fəzilət və məziyyəyə malik olan şəxslərin tərcümeyi-halları haqqında" [3, 11-12]).

Qeyd edək ki, əvvəllər Azərbaycan tarixinə aid zəngin və qiymətli materiallara ancaq pərakəndə halda tarixi və coğrafi əsərlərdə, səyahətnamələrdə və digər yazılı sənədlərdə təsadüf olunurdu. Abbasqulu ağa Bakıxanov ilk dəfə olaraq bu pərakəndə materialları toplamış, təhlil etmiş, sistemləşdirmiş və sanballı bir tarixi əsər yazmışdır.

"Gülüstani-İrəm" XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan tarixi haqqında yazılmış ən dəyərli əsərlərdən biridir [3, 9].

Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının tarixinə aid olan bu əsər A.Bakıxanovun ən böyük elmi tədqiqatıdır.

A.Bakıxanov "Gülüstani-İrəm"i yazarkən bir neçə dəfə arxeoloji tədqiqat işləri aparmış, tarixi abidələrdən, köhnə binaların qalıqlarından, sikkələrdən, padşahların və xanların fərmanlarından, milli əfsanələrdən, dini kitablardan, "Zənd-Avesta"dan, qoca kişilərin nağıl və rəvayətlərindən, səyahələrin verdiyi xəbərlərdən, gürcü və ləzgi salnamələrindən, Şərq mənbələrindən, qədim yunan, Roma, Azərbaycan və rus alimlərinin əsərlərindən yaradıcılıqla istifadə etmişdir

Əsər alimin uzun illər bu sahədə apardığı ciddi araşdırmalar nəticəsində, müxtəlif dillərdə olan ilk məxəzlər əsasında yaradılmışdır. Müəllif özü dövlət başçısına və müasirlərinə yazdığı müraciətnamələrində qeyd etmişdir ki, bu əsər "mənəm uzun illər zəhmətimin məhsuludur".

A.Bakıxanov şeirlərinin birində "Gülüstani-İrəm" əsərinin yazılması barədə maraqlı məlumat verir. Bu şeirində o, xalqına xeyir vermək üçün, gələcək nəsillərə yadigar qoymaq üçün kitablar yazan müəllifi körpəsini əmizdirən anaya bənzədir. Kitabın xalq tərəfindən mütaliə olunmasını, xalqa xeyir verməsini gören zaman müəllifin keçirdiyi sevinc hissi ilə müqayisə edir. Şeirdən məlum olur ki, alim "Gülüstani-İrəm" əsərini o zaman Dağıstan Hərbi Dairəsinin komandanı olmuş, Bakıxanova və onun ailəsinə çox yaxın olan rus ordusu generalı Moisey Arqutinskiyin xahişi ilə yazmışdır.

Bu əsəri yazmaqda onun məqsədi həm öz xalqına, həm də başqalarına

Azərbaycanın zəngin tarixini tanıtdırmaq idi. Qafqazlıları vəhşi adlandıran, onların aqlı inkişaflarını qeyri-qabil hesab edən çarizm məmurlarının, ruslaşdırma siyasəti nöqərlərinin bu cür həqarətli və alçalıcı müddəalarına cavab olaraq Abbasqulu ağa bu əsəri ilə sübut etdi ki, "Hər şeyin səbəbi xalqa qarşı yeridilən siyasətdə, xalqın mənafeyinə uyğun gələn kitabların, tərbiyə üsullarının, asayişin olmamasındandır".

Sual oluna bilər ki, A.Bakıxanov nə üçün məhz tarixə dair kitab yazmaq fikrinə düşmüşdür? Bu suala onun özü "Gülüstani-İrəm" əsərinin əvvəlində çox aydın cavab verir. Ümumiyyətlə, tarix elminin qarşısında duran vəzifələrə A.Bakıxanovun münasibəti belədir: "...Təbiətimiz hər şeydən artıq tarixə maldır. O, hadisələrdən başqa əfsanələr də talibdir. Bu elm (tarix) insanı gözəl əxlaqlı və bilikli edir, ona dolanacaq və yaşayış işlərini öyrədir. Buna görə onu mənəvi elmlərin qiymətliələrindən hesab edib demək olar: tarix hökümşü və zülmşü elə bir hökmrandır ki, bütün Adəm övladı onun əmrlərinə boyun əyməkdədir. Onun təlim məktəbində dünyanın müəllimləri əlifba oxuyan bir uşaqlar..." [3, 10].

A.Bakıxanov tarix elminə və bu elmə dair yazılmış kitablara daha yüksək qiymət verirdi. O göstərirdi ki, tarixə dair yazılmış kitabları mütaliə edən şəxslər bilik və gözəl əxlaqlı olur. Tarix kitablarının mütaliəsi keçmişdə baş vermiş yaxşı və pis işlərin səbəblərini insana aqah edir və bunlara əsasən gələcəkdə baş verəcək işləri əvvəlcədən görməyə imkan yaradır. Tarixə dair yazılmış kitablar xalqın özünü özünə tanıdır, xalqı vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edir. O, bu barədə fikirlərini belə ümumiləşdirir: "Tarix elə bir danışmayan natiqdirdi ki, sələflərin vəsiyyətlərini bütün təfəsilat və təriflərlə xələflərə bildirir, ehtiyacı və rifah səbəblərini, tərəqqi və tənəzzül yollarını anladır. Gələcəkdə törəyə bilən əhvalatı keçmişin libasında insanların ibrət nəzərinə çatdırır. Bəli, keçmişdə vəqə olan bir iş gələcək üçün düsturüləməldir və elmə əsaslanan bir əməl möhkəm və payidar olar. Zəmanənin dəyişikliklərindən bixəbər işə başlamaq, yolsuz və qorxulu bir çölə yönəlmək kimidir. Öz qısa ömründə təcrübə əldə edən şəxs ondan çox böyük mənfəətə çatır. Tarix elmi isə dünyanın təcrübəsini bizə kəşf edir. Bundan daha yaxşı nə ola bilər?" [3, 10].

Hər bir ölkənin tarixinin yazılmasını vacib sayan, bu işin daha çox həmin ölkədə yaşayan insanlar üçün faydalı olduğunu vurğulayan A.Bakıxanov fikrini belə əsaslandırır: "Xüsusən hər bir ölkənin tarixi orada yaşayan xalq üçün faydalıdır; çünki tarix ona öz millətinin təbiət və adətlərindəki xüsusiyyətləri bildirir, qonşu tayfaların rəftarından məlumat verir, müxtəlif xalqlarla saxlanan əlaqənin əsas xeyir və zərərini ona məlum edir. Buna görə mən, günahkar bəndə, Qüdsi təxəllüsü ilə məşhur bakılı Abbasqulu Mirzə Məhəmməd xan Saninin oğlu yol göstərmək məqsədilə işin çətinliyindən xəbərdar olduğum halda müxtəlif dövrlərdə Şirvan, Dağıstan vilayətləri və

ətrafında baş verən hadisələri toplayaraq bir kitab yazmağa başladım" [3, 101].

Bir çox mütəxəssislərin təsdiqlədiyinə görə, A.Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm" əsərində milli tarixşünaslığımıza gətirdiyi yeniliklərdən biri Azərbaycan tarixinin dövrləşdirilməsidir. Bununla belə, "Gülüstani-İrəm" əsərinin 1951-ci il nəşrinə giriş yazan Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun direktoru, görkəmli tarixçi-şərqşünas alim, tarix elmləri doktoru, professor Məmmədəli Xəlil oğlu Şəriflinin fikrincə (həmin giriş sözü 2000-ci il nəşrində də verilmişdir), A.Bakıxanov Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının tarixini iqtisadi, ictimai və siyasi quruluşa görə deyil, xarici işğalçıların istila və hakimiyyət dövrlərinə görə tərtib etmiş, siyasi hadisələrin təsvirinə daha çox yer vermişdir. Eyni zamanda o, ilk məxəzlərə tənqidi surətdə yanaşmış, bəzi Azərbaycan şəhərlərinin adını və təsisini Sasani və ərəb istilacıları ilə əlaqələndirmiş, Şərq tarixçilərinin təsirinə düşmüşdür.

Əlbəttə, A.Bakıxanov tarix kitabı yazmağın məsuliyyətini və çətinliyini çox yaxşı dərk edirdi. Yüzlərlə tarixi mənbəni mütaliə edən, yeri gəldikcə onlardan bəzilərinə iradını bildirən, tarixi faktların təhrif olunması ilə bəzi məsələləri maarifpərvər ədib üzünü oxuculara (eyni zamanda mütəxəssis oxuculara!) tutub qələmə aldığı əsərdə nöqsanların ola biləcəyini təvəzökarlıqla etiraf edir, əsərin müqəddiməsində bu ehtimalla bağlı bəri başdan üzrxahlığını çatdırır: "Ümidvaram ki, həqiqətə bələd olan oxucular bu əsərin qüsur və nöqsanını vaxtın darlığına, qabiliyyətimin zəifliyinə, halımın pərişanlığına və vəsait azlığına həll edib, onun islah və təkmilinə çalışsalar..." [3, 10-11].

Göründüyü kimi, A.Bakıxanov burada elmi kitabın yazılması üçün vacib olan əsas şərtləri məntiqi ardıcılıqla belə ümumiləşdirir: a) əsəri araya-ərsəyə gətirməkdən ötrü müəllifin kifayət qədər vaxtının olması; b) müəllifin həmin əsəri yazmağa bilik, bacarıq və qabiliyyətinin, eləcə də mənəvi haqqının çatması; c) ciddi axtarışlar aparmaq, ayrı-ayrı yerlərdəki müxtəlif mənbələrlə tanış olmaq, dərin təhlillərə varmaq və s. üçün müəllifin sağlamlığının imkan verməsi; ç) əsərin yazılıb başa çatdırılması məqsədilə xeyli maddi vəsaitin tələb olunması. Bununla yanaşı, o, heç bir elmi əsərin, o cümlədən tarix kitabının son söz olmadığını da məxsusi vurğulayaraq, gələcək tədqiqatçıları bu əsərlərdə rast gəldikləri qüsur və nöqsanları islah etməyə, onları təkmilləşdirməyə səsləyir.

Başqa vacib bir məqama toxunan A.Bakıxanov daha sonra göstərir ki, tarix elminə dair kitablar yazmaq çətin və məsuliyyətli işdir. Çünki saysız-hesabsız müharibələr, istilalar bir çox kitabları və başqa mədəniyyət abidələrini məhv etmişdir. O qeyd edir ki, tarix kitabları yazan alimin təfəkkürü yüksək dərəcədə inkişaf etməli, hadisələrdən nəticə çıxarmağı bacarmalıdır. Çünki qədim tarix kitablarında və sənədlərdə hadisələr olduğu kimi əks

olunmayıb, buna görə də onlara tənqidi yanaşmaq lazımdır. Alim bu barədə belə yazır: “Əxbar kitabları və asari-ətiqə qalıqları heç bir ölkədə keçmişdə vəqə olan işləri lazımi tərtib və təfsil ilə ifadə edə bilməz. Xüsusilə bu ölkə tayfaların gediş-gəlişi və istilası üzərində həmişə iğtişaş və qarışıqlıq meydanı olmuşdur. Bir çox kitab, tarixi sənədlər və maddi mədəniyyət asarı məhv və tələf olmuşdur” [3, 11].

Müəllifin haqlı olaraq göstərdiyi kimi, heç bir xalqın tarix kitabı keçmişdə olan hadisələri tamamilə özündə əks etdirməyə qadir deyil. Bu baxımdan ərazisində saysız-hesabsız, müharibələr baş vermiş, zaman-zaman yadellilərin hücumuna, dağıntılara, təbii fəlakətlərə məruz qalmış Azərbaycanın tarixini yazmaq xeyli çətinliklərlə bağlıdır. Bu çətinliklərin bir əsas səbəbi isə iğtişaşlar və qarışıqlıqlar zamanı maddi-mənəvi mədəniyyət əsərlərinin məhv edilməsi, tarixi mənbələrin, kitabların və digər dəlillərin yerlə yeksan olunmasıdır. Bununla belə, əli hər şeydən üzlülərkən ümitsizliyə qapılmaq da insana yad olmalı, o, yoxdan var olmağı bacarmalı, ayrı-ayrı yazılı və şifahi mənbələrdən bəhrələnməklə tarixi bərpa etməyə cəhd göstərməlidir.

Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq A.Bakıxanov belə yazır: “Başqa millətlərdən heç birinin tarix kitabları da bu məsələləri layıqla izah etmir. Bununla bərabər “öyrənilməsi tamamilə mümkün olmayan bir şeyi tamamilə də tərk etməz” kəlamının məzmununca bu işə lazım olan vasitələrdən mümkün olanını ələ keçirib dağıntıq məsələləri bir-birilə əlaqələndirdim. Mövcud əsərləri nəql və rəvayət olunan xəbərlərlə tutuşdurdum. Tarix yazmaqda lazım gələn qaydalara riayət etdim: mətləbləri müxtəsər və sadə ibarələrlə yazdım, tədricə diqqət etdim və hadisələr arasındakı rabitəni gözlədim, millət təəssübündən və vətən tərəfdarlığından çəkildim. Hər bir mətləbi mötəbər sözlər, cürbəcür kitablar və məktublar, sultanların fərmanları, sikkələr, asari-ətiqələrin qalıqları və əhalinin bir məzmunlu müxtəlif təqrir və bəyanları ilə mümkün dərəcədə əsaslandırmağa çalışdım. İxtilafı yerlərdə əlamət və nişanələrə istinad və əqli ehtimallara müraciət etdim.” [3, 11].

Göründüyü kimi, A.Bakıxanov yazır ki, tarix elmindən bəhs edən kitablarda hadisələr müxtəsər, oxucunun anlama biləcəyi sadə dildə, həmçinin biliklər sistemli şəkildə verilməli və hadisələr arasında əlaqə yaradılmalıdır. Görkəmli alimə görə, kitabın qiymətli olması üçün orada müstəqil, obyektiv fikirlər öz əksini tapmalı, müəllif kitaba daxil etdiyi hər bir faktı dəfələrlə yoxlamalı, hərtərəfli təhlil etməlidir. Onun fikrincə, kitab yazan şəxs millətçilik, yerliçilik naminə faktları, hadisələri təhrif etməməlidir.

Qısaca desək, A.Bakıxanov qarşısına tarix kitabı yazmağı məqsəd qoymuş müəlliflər üçün lazım olan qaydaları burada ardıcılıqla belə sadalayır: a) mətləblərin yığcam və sadə şəkildə yazılması, fikrin aydın ifadə olunması; b) hadisələrin inkişafının tədricən izlənilməsi və onlar arasındakı əlaqənin gözlənilməsi; c) düzgünlüyə, obyektivliyə əməl olunması, tarixi hadisəyə

millət təəssübü və vətən tərəfkeşliyi mövqeyindən yanaşılmaması; ç) hər bir fikrin tarixi faktlar, maddi mədəniyyət nümunələri, dövlət sənədləri və s. əsasında mümkün qədər əsaslandırılması; d) mübahisəli məqamlarda müəyyən istinad mənbələrinə və ehtimallara müraciət olunması və s.

Fikrimizcə, böyük mütəfəkkirin göstərdiyi sistemli qaydalar bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, A.Bakıxanov qədərki tarixçilərin əsərlərində Azərbaycan coğrafi, iqtisadi və siyasi vahid kimi öyrənilirdi. İran tarixinə və müxtəlif xalqların tarixinə həsr olunmuş əsərlərdə Azərbaycan tarixinin müəyyən dövrlərinə aid hadisələr pərakəndə halda öz əksini tapırdı. Azərbaycanı vahid bir ölkə kimi qədimdən 1813-cü ilə qədər öyrənən ilk tarixşünas A.Bakıxanov olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində ilk dəfə konkret tarixi faktlara əsaslanaraq Azərbaycanın İrandan, Türkiyədən, digər müsəlman ölkələrindən asılı olmayan xüsusi mədəniyyətinin mövcudluğunu da sübuta yetirmişdir.

Bununla bağlı M.Şərifli yazır: “Gülüstani-İrəm”ə qədər Azərbaycan tarixinə aid yazılmış ümumi bir tarix əsərinə təsadüf etmirik. A.Bakıxanov bu sahədə birinci olaraq Azərbaycan tarixinə aid olan materialları toplamış, onları müəyyən bir sistemə salmış və təsviri yolla “Gülüstani-İrəm” əsərini yazmışdır. Xüsusilə onun XVIII əsrə və XIX əsrin 13-cü ilinə qədər Azərbaycan tarixi haqqında verdiyi məlumat diqqəti daha çox cəlb edir. A.Bakıxanov burada Şimali Azərbaycana aid siyasi hadisələri ətraflı surətdə təsvir etmişdir. Əsərdə təsvir edilən hadisələr ilə əlaqədar olaraq Ermənistan, Gürcüstan, Türkiyə və sairə haqqında məlumat verilir. Hadisələrin təsvirini 1813-cü ildə Rusiya və İran arasında bağlanan “Gülüstani müahidəsi”nə qədər çatdırır. A.Bakıxanovun bu dövr haqqında verdiyi məlumat, başqa mənbələrin verdiyi məlumata nisbətən daha mükəmməl və daha zəngin olub, əsərdə xüsusi yer tutur. Çünki müəllif özü bu dövrdə baş verən bir çox hadisələrin şahidi və iştirakçısı olmuşdur. O, öz dövrünə aid daha bir çox sənədlər, fərmanlar, xanlar tərəfindən yazılmış məktublar və sair vəsiqələrdən də istifadə edə bilmişdir” [3, 8].

Azərbaycan tarixini öyrənənlər üçün qiymətli bir məxəz olan “Gülüstani-İrəm” əsərində A.Bakıxanov elm, kitab və mütaliə haqqında çox qiymətli sözlər söyləmişdir.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai fikir formalaşır və inkişaf edirdi. Tərəqqipərvər ziyalılar xalqı gerilikdən, cəhəltədən, köləlikdən xilas etmək yollarını maarifçilik ideyalarının, qabaqcıl mədəniyyətin təbliğində görürdülər. Belə mütərəqqi xadimlər arasında özünəməxsus yer tutan Abbasqulu ağa Bakıxanov çox düzgün olaraq göstərir ki, Avropaya Asiya qarşısında üstünlük verən bəzi asiyalıların düşüncüləri kimi tale və təsadüf deyil, maarifdir. O dövrün təhsili ilə tanış olmuş asiyalılar isə

öz elmlərinin naqisliyini görüb yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu tapa bilmir, öz həmvətənlərinin miskin vəziyyətinə böyük bir qüssə ilə baxırdılar.

A.Bakıxanov xalqı cəhalət, avamlıq, mədəniyyətsizlik bəlalarından qurtarmaq üçün elmə, maarifə, kitaba üz tutmağı məsləhət görürdü. O deyirdi ki, xalqın maarifləndirilməsi üçün ilk növbədə məktəblər açılmalı və dərs kitabları tərtib edilməlidir.

A.Bakıxanov Azərbaycan xalqının başqa millətlərdən geri qalması səbəblərini təhlil edərək bu qənaətə gəlir ki, əgər asayiş imkan versəydi, lazımı tərbiyə üsulları, məktəblər, kitablar yaradılsaydı, “o zaman qafqazlılar böyük tərəqqiyə nail olar, maarifin zirvəsinə ucala bilərdilər”.

A.Bakıxanov göstərirdi ki, hər bir xalqın, millətin inkişaf dərəcəsini həmin xalqın kitabları ilə müəyyən etmək olar. Alim belə hesab edir ki, kitablar və başqa mədəniyyət abidələri dövrün nəbzini tutmaqla, hər xalqın mənəvi aləmini, onun elm və mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsini əks etdirir. A.Bakıxanov bununla xalqın şüurunun, əqlinin, mədəniyyətinin inkişafında kitabın oynadığı böyük rolunu açıb göstərir.

A.Bakıxanov gələcək nəsillərin inkişaf və tərəqqisi üçün çalışsan, öz əməyi ilə onlara bir mənəvi yadigar qoyub gedən şəxsləri xoşbəxt hesab edir. Böyük maarifçi göstərir ki, bu elmi və ədəbi boşboğaz adamların yazdıqları həyatla əlaqəsi olmayan, boş nəsihətlərdən, xəyali qaydalardan ibarət kitablardan deyil, xalqa inkişaf yolunu öyrədən, həyatda ona düzgün yol göstərən kitabları mütləq etməklə qazanmaq olar. O yazır: “Şəxsi ləyaqət olmadan, nəşə və sülalə şərəfi qürbətdə naməlum, vətəndə isə məzəmmətə məruzdur. Bunlara təkyə etmək mənasızdır, etibar ediləcək və arxalanacaq bir dövlət varsa, o da hər bir halda elm və adabdan (*ədəbdən* – K.A.) ibarətdir... Bu elm və adab da zahirpərəst adamların boşboğazlıq edib, özləri üçün fəzilət sandıqları mənzum kəlmələrdən və mövhumi (xəyali) qaydalardan ibarət deyildir...” [3, 253].

A.Bakıxanov insanların var-dövlətini iki qrupa bölür: maddi və mənəvi sərvətlər. O, bunların fərqi göstərərək yazır ki, insanların yığdığı maddi sərvətlər pul olub gedəcək, nə sərvətdən, nə də onu yığan adamdan heç bir nişanə qalmayacaq. Öz biliyini, elmini, qabiliyyətini xalqın maariflənməsi, irəliləməsi, inkişafı üçün sərf edən, qiymətli kitablar yazan mütərəqqi şəxsləri A.Bakıxanov mənəvi sərvət sahibləri adlandırır və göstərir ki, bu şəxslər özləri üçün heç zaman azalmayan, itməyən, əsrlər boyu yaşayacaq bir dövlət qazanırlar. “Kitab yazan şəxs əsrlər boyu öz xeyir və mənfəətini saxlar” – deyən A.Bakıxanovun fikrincə, kitab durduqca onu yazan şəxsin fikirlərini də yaşadacağıdır: “Bəlkə bu elm və adab, sərf olunan mərifət və edilən əməldən ibarətdir ki, bu da ümumun mənfəəti, sülh və asayiş üçün yararlıdır. Əsrləri vasitəsilə bir çox əsrlər boyu öz xeyir və mənfəətini saxlar...” [3, 254].

A.Bakıxanov təkcə kitabları yox, kitab yazan şəxsləri də yüksəklərə

qaldıraraq yazır: “Dünyada əsərlərin ən möhkəmi və dayanıqlısı təlifdir (*əsər yazmaq, kitab tərtib etməkdir* – K.A.). Bunun fəziləti tərifə möhtac deyildir. Bunsuz nə məişətin səpk və qaydaları qala bilər, nə də şəriət davam edə bilər” [3, 254].

Elmə, təhsilə yüksək qiymət verən, elmi adamların yazdığı kitabları müsbət dəyərləndirən, kitabları insanlara doğru yol göstərən, onları maarifləndirən bir vasitə hesab edən A.Bakıxanov yazır ki, gözəl qələmi olan sənətkarların borcu keçmişdə baş verən hadisələrin nəticələrini ümumiləşdirərək gələcək nəsələ yadigar qoymaq üçün kitablar yazmaqdır. Həmin fikirlər onun “Gülüstani-İrəm” əsərində verdiyi bu rübaisində ifadə olunmuşdur:

“Gözəl əsərlər yazan sənətkarın qələmi,

Əski rəsm və ayindən yeni bir tərh yaratmazsa,

Keçmişlərdən kim bir nişan və xəbər verə bilər,

Və kim gələcək nəsələ yadigar olaraq bir töhfə qoya bilər?” [3, 254].

Onu da qeyd etmək maraqlıdır ki, A.Bakıxanovun bu sözləri böyük rus inqilabçı-demokratı Gertsenin “Kitab bir nəslin o biri nəsələ qoyub getdiyi qiymətli yadigarıdır” - sözləri ilə uzlaşır və ondan əvvəl deyilmişdir.

A.Bakıxanovun tədqiqatlarının əsas nəticəsi belə idi ki, dünya bütünlüklə dərk edilə bilər. Lakin insan bu məqsədinə çatmaq üçün inad və səbrlə kitabları mütləq etməli, elmə sahib olmalıdır. Mütləq vasitəsi ilə insanların yaratdığı bütün mədəniyyət sərvətini tənqidi mənimlədikdə, ardıcıl surətdə bilik səviyyəsini yüksəltməyə və təcrübələrini zənginləşdirməyə insan hər şeyə müvəffəq ola bilər və dünya sirləri onun üçün qaranlıq qalmaz.

A.Bakıxanov öz dövrü üçün böyük işlər görərək ilk dərslilər, elmi kitablar yazmış, qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. Buna baxmayaraq təvazökarlıq etmiş, öz məqsədinə çatmadığına görə təəssüflənmişdir: “...Yuxarıda söylənənlərə nəzərən, bu kəməməyə (müəllif) firsət zamanı vaxtlarını cürbəcür təlifət və təsnifata sərf edərək, cüziyatdan başqa bir neçə nüsxə əsər yazmışam. Doğrudur, bunlardan əsl məqsəd ələ gəlməmişdir, lakin bu qədər kifayətdir ki, şərəfətli bir işdə və xeyir arzusunda olmuşam” [3, 254].

Kitabın, elmin, mütləqin qüdrətinə, insan ağına, insan biliyi və qabiliyyətinə inan, etiqad A.Bakıxanovun bütün nəzəri fikirlərinin əsasını təşkil edir. O, elmin, mütləqin, kitabın bir sıra qiymətli keyfiyyətlərini, onların xalqın mədəni səviyyəsinin inkişafında mühüm rolunu və qüdrətini anlamış, bütün varlığını elmə və kitaba, kitab yazmaq işinə həsr etmişdir: “Mən rahiblikdə nicat yolu görmədim, etiqad və etimadsızlıq kimin başında dolanır. Qara torpaqdan günəş yüksəlir. İnsan bilmədiklərini öyrənir”.

Burada A.Bakıxanov savadsız insanları qara torpağa, elmi, bilikli insanları isə günəşə bənzətmiş və onların bu səviyyəyə çatmasında mütləqin roluna böyük qiymət vermişdir.

Beləliklə, A.Bakixanovun farsca yazılmış, Azərbaycan və rus dillərində nəşr edilmiş "Gülüstani-İrəm" əsəri sonrakı dövrdə yaşayan tarixçilərimizin stolüstü kitabına çevrilmiş, əsasən islamın meydana gəlməsindən başlayaraq 1813-cü ildə Rusiya ilə İran arasında bağlanan sülh müahidənaməsinə qədərki dövrdə xalqımızın tarixini tədqiq və təhlil etmək işində mühüm mənbələrdən biri olmuşdur. Bu əsər kitabşünaslıq baxımından da çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

"Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Abbasqulu Ağa Bakixanov adına Tarix İnstitutunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 26 aprel 2012-ci il tarixli sərəncamında deyildiyi kimi, respublikamızın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra tarixi həqiqətlərə obyektiv baxış imkanlarının yaranması xalqımızın keçmişinin müasir dövrün tələblərinə uyğun və azərbaycançılıq məfkurəsi işığında öyrənilməsi baxımından alimlərimiz qarşısında yeni perspektivlər açmaqla mühüm vəzifələr irəli sürmüşdür. İndi dünyanın ən mötəbər kitabxanalarında və əlyazma fondlarında saxlanılan zəngin ədəbiyyatlardan, tarixi mənbələrdən faydalanmaq üçün əlverişli şərait mövcuddur. Məhz bu səbəbdən qədim mənbələrdən istifadə etməyə qadir olan və eləcə də qədim dünya dillərini bilən gənc kadrların yetişdirilməsi zərurəti meydana çıxmışdır.

Bu baxımdan "Gülüstani-İrəm" əsərinin müasir düşüncə tərzi baxımından hərtərəfli öyrənilməsi və təbliği olduqca vacib və faydalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə. C.2 (XIX əsr – XX əsrin əvvəlləri). – Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 906 s.
2. Azərbaycan tarixi / Prof. S.Əliyevlərin redaktəsi ilə. – Bakı, 2009, 862 s.
3. Bakixanov A. Gülüstani-İrəm. – Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1951, 256 s.
4. Bakixanov A. Gülüstani-İrəm. – Bakı: "Mınarə" nəşriyyatı, 2000, 300 s.
5. Bakixanov A. Gülüstani-İrəm. – Bakı: "Xatun Plyus" nəşriyyatı, 2010, 302 s.
6. Köçərlilərin F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 c.-də. C.1. Bakı: Elm, 1978, s.289-306.
7. Qasımcıadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. – Bakı: Maarif, 1974, 486 s.

OF IMPORTANCE OF BOOKS ON HISTORY IN THE WORK "GOLESTAN-E ERAM"

Knyaz ASLAN
knyazaslan@mail.ru

SUMMARY

Abbasgulu agha Bakikhanov Gudsı (1794-1847) was an Azerbaijani writer, historian, journalist, linguist, poet and philosopher; descendant of the ruling dynasty of the Baku Khanate, nephew of the last khan of Baku. He was an officer in the Imperial Russian Army since 1820 and participated in the Russo-Persian War of 1826-

1828. He later retired and lived in Quba, but traveled extensively within Russia, meeting such important literary figures as Pushkin.

A.Bakixanov advised people the ways of avoiding intellectual darkness and ignorance by being enlightened. He that said if we wanted to educate people, first of all we had to open schools and compile textbooks for them.

"Golestan-e Eram" (The Blooming Flower Garden) is one of his major works (written in Persian) and dedicated to the history of the East Caucasus from Ancient Times to 1813. An English translation of this work has been made by Willem Floor and Hasan Javadi and published by Mage Publishers in 2009.

Ideas and thoughts of A.Bakixanov about books, reading and the importance of the library are studied in the current article.

О ВАЖНОСТИ КНИГИ ПО ИСТОРИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЕ "ГЮЛИСТАНИ-ИРЕМ"

Князь АСЛАН
Заведующий кафедры книговедение и издательское дело БГУ.
Доктор философии по педагогическим наукам, доцент.
knyazaslan@mail.ru

РЕЗЮМЕ

Азербайджанский учёный-просветитель, поэт и писатель Аббас-Кули Ага Бакиханов-Кудси (1794-1847) является основоположником азербайджанской научной историографии

Бакиханов оставил богатое научное, философское и литературное наследие.

Он первым предпринял попытку изложить историю литературы и науки в Азербайджане с XII по XIX в. В своих исследованиях по истории материальной и духовной культуры народов восточного Закавказья, Бакиханов сообщает ценные сведения о жизни и деятельности поэтов, ученых, теологов древнего и средневекового Ширвана и Дагестана.

«Гюлистан-и Ирем» («История восточной части Кавказа») — научное исследование, посвященное истории Азербайджана и Дагестана от древнейших времён до Гюлистанского мира (12 октября 1813 г.). Отличается широтой замысла, богатством фактического материала, непредубежденным отношением к мусульманским народам. Для написания этого труда Бакиханов использовал огромное количество сведений, почерпнутых из сочинений античных, армянских, грузинских, персидских, арабских и турецких средневековых авторов. Автор широко использовал литературные памятники и материал топонимики, нумизматики и эпиграфики. Этот труд был высоко оценён русскими и зарубежными учеными.

В данной статье отражены выдающиеся мысли А.Бакиханова о книге и чтении.